

УДК 340:159.955

І. Я. Андрюшко

ПРАВОВЕ МИСЛЕННЯ ЯК ЦЕНТРАЛЬНА ЛАНКА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Якісний стан будь-якої правової системи характеризує її правова культура. Рівень правової культури суспільства, співвідношення потреб суспільства із закладеними в ній цінностями є детермінантами ефективності правового регулювання, дії принципу верховенства права, функціонування законності та правопорядку, що виникають завдяки комплексу умов та обставин, серед яких особливе місце займає правове мислення, що обумовлює актуальність дослідження правового мислення як центральної ланки правової культури.

Поняттю «правове мислення» у вітчизняній юридичній науці присвячені лише деякі наукові розробки В. Братасюк, А. Бернюкова, В. Селіванова, натомість у російській юридичній науці проблемам правового мислення присвячені праці А. Аверіна, В. Курьянова, А. Жалінського, А. Мордовцева, А. Овчинникова, В. Рібакова та інших.

У межах цієї статті пропонується проаналізувати існуючі доктринальні визначення правової культури та правового мислення, що в подальшому дозволить спробувати надати симбіотичну дефініцію поняття «правове мислення» як центральної ланки правової культури.

У юридичній літературі існує велика кількість підходів до змісту поняття «правова культура», пропонуємо шляхом їх узагальнення навести характеристику правової культури як знання права, його усвідомлення та почуття; як системи цінностей та ідеалів про право; як явища правового життя, правової організації та правового прогресу.

По-перше, про правову культуру говорять як про знання особою законодавства, усвідомлення змісту та спрямованості законів та підзаконних актів, формування поваги до них, почуття законності та справедливості [1, 643].

По-друге, правову культуру уявляють як систему цінностей [2, 576; 3, 742–744]. Так, О. Газенко наголошує на тому, що правова культура суспільства — це об'єктивно існуючий феномен, з власним онтологічним буттям, що являє собою систему ідеальних правових форм: правових знаків, ідеалів та цінностей [4, 13].

Більш того, Ю. М. Оборотов зазначає, що у правовій культурі виділяється зовнішня правова культура, тобто правові позиції та цінності населення, а також внутрішня правова культура, головним змістом якої є професійна юридична діяльність та її результати [5, 56].

По-третє, такі вчені, як С. Алексєєв, В. Лазарєв, А. Семітко, правову культуру визначають завдяки категоріям «правове життя», «правова організація», «правовий прогрес» тощо [6, 331; 7, 203; 8, 203].

Саме із позицій цього підходу М. Цвік зазначає, що правова культура — характеристика якісного стану правового життя суспільства, що характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи — станом та рівнем пра-

вової свідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосовної практики, законності і правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини [9, 246–247].

Слід погодитись із М. Соколовим, який вважає, що правова культура виступає формою гармонійного розвитку суспільства, завдяки якій забезпечується загальнонаціональний прогрес, а тому намагання наповнити поняття правової культури елементами, що пов'язані з деформацією правосвідомості їх носіїв, слід визнати безпідставними і шкідливими. Правова культура має місце тоді, коли систематично відтворюється єдність правових знань, переконань, цінностей і практичної діяльності з їх реалізацією у нормі поведінки, що стала загальним правилом [10, 389].

У цьому ж контексті В. Нерсесянц говорить про правову культуру як складне, багатогранне явище, що обумовлене визначеним рівнем правосвідомості, тобто осмислення правової дійсності; загальними культурними передумовами, рівнем цивілізованості, національними коріннями та витоками, історичною пам'яттю, звичаями та традиціями; належним рівнем знань законів населенням; високим рівнем поваги до норм права, їх авторитетом; високою якістю процесів правотворчості та реалізації права; ефективними способами правової діяльності, роботи законодавчих, правоохоронних, управлінських та інших органів [11, 407].

Внутрішньою константою професійної юридичної діяльності є правове мислення правознавця-професіонала.

У словнику із філософії права правове мислення визначене як найвища аналітична можливість особистості як суб'єкта правовідносин, який функціонує та розвивається у русі духовно-практичного вирішення різноманітних соціально-правових протиріч [12, 191]. Однак про правове мислення слід говорити, лише застосовуючи його до мислення професіонала-правознавця.

Правове мислення — внутрішня форма процесу розуміння професіоналом-правознавцем правової дійсності, результатом якого є правова поведінка у контексті позитивного права, що втілюється у правовій культурі професіонала-правознавця, при цьому формуючи образ професійної правосвідомості.

Правове мислення ґрунтується на засадах як раціоналізму, так і ірраціоналізму, так як розуміння права, будучи первинною ланкою правового мислення, є оціночною діяльністю, яка полягає у порівнянні правових норм, явищ суспільної дійсності, із цінностями права та правовими цінностями, які зосереджуються у джерелах права.

На думку А. Мордовцева, правове мислення — особливий вид інтелектуально-пізнавальної діяльності, а також правила (канони), за якими у визначеній соціально-правовій системі прийнято формувати та розвивати правову мову та передавати будь-яку юридично важливу інформацію [13, 38].

У той же час А. Овчинников наполягає на визначенні правового мислення як феномена духовного світу людини, процесу розуміння індивідом навколишньої соціально-правової дійсності, результатом якого є, з однієї сторони, бажане та позитивне право, а з іншої сторони — комплекс правових знань, навичок

та стереотипів поведінки, що формуються та інституціоналізуються у правовій свідомості та юридичному світосприйманні людини [14, 309].

Правові приписи, правові поняття не передують правовій дійсності, зокрема юридичній практиці, а впливають із неї. Їх зміст усвідомлюється за допомогою методів та засобів правового мислення, які, у свою чергу, завжди ґрунтуються на певних гносеологічних та моральних засадах, соціальних цінностях як даностях для конкретного дослідника, що спрямовують, як правило, наукові дослідження залежно від ідеологічного та політичного спрямування дослідника [15, 443].

Цілком зрозуміло, що залежно від виду правореалізації буде модифікуватись і поняття правового мислення.

Так, правовим мисленням у правотворчій діяльності є розумова, творча, інтелектуальна діяльність професіонала-правознавця у процесі правотворчості, направлена на пізнання, оцінку суспільних явищ, що планується нормативно регламентувати, із використанням вже існуючих норм права, правових принципів, для створення нового правового акта, за допомогою як раціональних, так і ірраціональних факторів.

Правове мислення у правозастосуванні можливо визначити як розумову, творчу, інтелектуальну діяльність професіонала-правознавця у процесі правозастосування, направлену на пізнання, оцінку суспільних явищ, що складають фактичну сторону юридичної ситуації, подальшу кваліфікацію цієї справи, з метою прийняття правозастосовного акту, що дозволить більш детально регламентувати конкретні правовідносини.

А. Жалінський наголошує на тому, що правове, або соціально-правове, мислення являє собою інтелектуальну діяльність, що направлена на вирішення завдань, пов'язаних із використанням правових засобів або правових аргументів. Мислення стає правовим, якщо воно: по-перше, направлене на реалізацію права з використанням можливостей права; по-друге, якщо для досягнення поставленої мети проєктуються та використовуються правові засоби; та, по-третє, при вирішенні правових завдань враховуються закономірності та властивості права, в тому числі дотримання деяких загальнообов'язкових правил [16, 198].

Правове мислення за своєю природою направлене на здійснення професійної юридичної діяльності, шляхом пізнання та оцінки закономірностей функціонування права та правової системи.

Процес правового мислення одночасно зливається із предметною стороною професійної юридичної діяльності, оскільки, навіть, надаючи юридичну консультацію, професіонал-правознавець використовує своє правове мислення із синхронним моделюванням фактичних обставин справи та її юридичної кваліфікації.

Думається, що змістом правового мислення можна вважати його поетапність та сукупність засобів правового мислення, що використовуються у ньому.

Етапи правового мислення можливо представити наступним чином: перший етап — виявлення, усвідомлення та формулювання проблемної ситуації, по-

в'язаної з визначенням об'єктом; отримання фактичної, а також правової характеристики об'єкта мислення; формулювання завдання, на виконання якого буде сконцентрований процес мислення; другий етап — аналіз можливого використання правових засобів; третій етап — вибір оптимального варіанта рішення із урахуванням існуючих обмежень та можливих наслідків [16, 200].

Щодо засобів правового мислення, то у юридичній літературі виділяють процедурні, змістовні та визначальні засоби правового мислення.

Процедурні засоби правового мислення — це такі засоби правового мислення, що відповідають за його істинність, узгодженість із поставленими завданнями. Яскравим прикладом процедурних засобів правового мислення є формальна логіка, моделювання, алгоритми, методики, програми.

Змістовні засоби правового мислення включають у себе концепції, підходи, парадигми, гіпотези, принципи, джерела права, узагальнення, фактичні дані тощо. Серед переліку змістовних засобів правового мислення особливе місце займає джерело права, оскільки воно зосереджує в собі правову інформацію, що може істотно відрізнитись від доктринальної концепції.

Визначальні засоби правового мислення зосереджуються у правових визначеннях, понятійному апараті, юридичних конструкціях, презумпціях, преюдиціях тощо. За допомогою цих засобів правового мислення втілюється у особливу правову форму мислення юриста, встановлює загальну для правознавців професійну мову, для того щоб забезпечити однаковість, інформативність, ефективність професійної діяльності.

Не можливо погодитись із В. Курьяновим, який наголошує на тому, що професійне мислення юриста — загальновизнана орієнтація у конкретних професійно-правових ситуаціях правової дійсності, або — система інформаційно-правової насиченості, що склалась завдяки орієнтирам професійного призначення [17, 113], оскільки правове мислення — внутрішня форма процесу розуміння індивідом правової дійсності, результатом якої стає правова поведінка у контексті позитивного права, що втілюється у свідомості суб'єкта права — професіонала-правознавця, виступаючи його динамічним компонентом.

А. Аверін науково-правове мислення розглядає з позицій юридичного пізнання, тобто специфічного виду пізнавальної діяльності людини, що відноситься до гуманітарного типу свідомості і відрізняється суб'єктивною інтерпретацією події, що відбулась у минулому та пов'язана із людським відносинами, критичним аналізом версій цієї події, психологічним сприйняттям встановленого знання про подію [18, 7].

П. Баранов та А. Овчинников зазначають, що розвиток рефлексивного мислення поступово досяг такого рівня, що розум самостійно почав усвідомлювати свою обмеженість у пізнанні та неповноцінності у пізнанні багатомірного світу. Поступово з'ясувалось, що відомості людського мислення до роз'єднання світу та аналізу структурно-логічних форм його вираження не створюють цілісної картини світосприйняття [19, 57].

Правове мислення є специфічним видом людського професійного мислення та відрізняється від інших видів професійного мислення тим, що знаходиться

у правовому полі, володар якого пізнає та аналізує правові явища, у зв'язку із власною юридичною кваліфікацією, владними повноваженнями, та підпорядкуванням закону.

З огляду на вищезазначене, предметом правового мислення завжди будуть правові явища, висновки правового мислення завжди будуть торкатись правових понять та категорій, форма та зміст правового мислення будуть завжди виражені у юридичній формі.

При цьому вирішення правових питань, що не можливо без використання правового мислення, пов'язане із впливом догми права та формальної логіки. Справедливо у цьому сенсі твердження С. Алексєєва про те, що первинно закладена у позитивному праві направленість на вирішення життєвих ситуацій, а звідси — на забезпечення максимальної, граничної визначеності у регулюванні суспільних відносин, на забезпечення її максимально можливої точності, досягається, перш за все, як раз за допомогою того, що всі елементи правової матерії, всі її «атоми» підпорядковувались вимогам і правилам формальної логіки, коли виведені із них висновки виражаються не в діалектичних судженнях типу «і-так, і-ні», а у суворих висновках — «тільки так», «тільки ні» [20, 178].

Однак нормативна-правова база, якою оперує правознавець у професійній діяльності, постійно зазнає змін, оскільки змінюються існуючі суспільні відносини, з'являються нові суспільні зв'язки, еволюціонує саме право, що обумовлює необхідність таких якостей правового мислення, як ініціативність, новаторство, що виходять за межі формально-логічного мислення. Це спричиняє існування своєрідного протиріччя між мобільністю інтелекту, евристичним початками правового мислення та жорстким використанням правил формальної логіки у професійній діяльності.

Таке протиріччя висвітлюється і у професійній мові, оскільки мова, якою ми користуємося у сфері права, об'єктивно повинна бути: гранично визначеною; слова, що використовуються у такій мові, повинні бути однозначними, тобто виключати подвійне тлумачення [21, 35].

Наступною особливістю правового мислення є те, що це вид мислення, який функціонує під регламентацією норм права. Ця особливість важлива у тому аспекті, що завдяки юридичній регламентації процесу мислення, що здійснюється правотворцем та правозастосовувачем, гарантується аналізування не тільки самого процесу мислення, а й якості висновку правотворця та правозастосовувача, який отримано в результаті правового мислення, та його відповідності духу та букві закону.

Ще однією характерною властивістю правового мислення вважаємо те, що правове мислення правознавця у конкретній юридичній ситуації у будь-якому разі темпорально обмежено, оскільки у законодавстві передбачені строки виконання необхідних дій у відповідних правовідносинах, що вимагає від правознавця-професіонала всебічного знання чинного законодавства та швидкої раціональної реакції у вирішенні поставлених професіональних завдань.

Більш того, завдяки лише правовому мисленню можливо виявити якісно нові суспільні відносини, що поки що не врегульовані правом, однак, за своєю

суттю, потребують такої правової регламентації, оскільки охоплюють найбільш важливі соціальні зв'язки.

Слід наголосити на тому, що правове мислення тісно пов'язане із індивідуально-особистими якостями правознавця-професіонала, такими як відповідальність, справедливість, точність, розумність, суворість тощо. Однак будь-яка зміна цих якостей — чи-то їх збільшення, чи їх зменшення, — здатна стати умовою для появи інститутів зловживання правом або правового ідеалізму.

Безперечно, такий перелік особливостей професійного правового мислення не є вичерпним. Однак вищенаведені властивості правового мислення служать його фундаментами.

З огляду на вищезазначене, серед аспектів правової культури доцільно виділити функціональний, аксіологічний та структурний аспекти правової культури.

Функціональний аспект правової культури втілюється в основних напрямленнях дії правової культури на втілення у життя зосереджених у ній правових цінностей та цінностей права. Серед функцій правової культури виділяють інформативну, регулятивну, аксіологічну функції.

У свою чергу, структурний аспект правової культури зосереджується у правосвідомості, правовій поведінці, юридичній діяльності та правовому мисленні у правотворчій діяльності, правовому мисленні у правозастосуванні тощо.

Правовим мисленням у правотворчій діяльності є розумова, творча, інтелектуальна діяльність професіонала-правознавця у процесі правотворчості, направлена на пізнання, оцінку суспільних явищ, що планується нормативно регламентувати, із використанням вже існуючих норм права, правових принципів, для створення нового правового акта, за допомогою як раціональних, так і ірраціональних факторів. Якщо ж національні правотворці вирішують вдаватися до правової акультурації у правотворчості, то їм слід детально проаналізувати сьогоденні реалії правового життя та ступінь готовності вітчизняного правового поля до закордонного запозичення правових явищ, так як кожна правова культура є індивідуальною. Крім того, в знаки дається різниця у об'єктах дослідження вітчизняної та закордонної наук, оскільки вітчизняні реалії говорять про правовий нігілізм або зловживання правом, соціальну нестабільність, декларативність забезпечення прав людини тощо, у той час як, наприклад у Західній Європі, функціонують громадянські суспільства, йде процес становлення та розвитку правових держав.

Отже, як бажане, так й існуюче право втілюється у правосвідомості правотворців настільки, наскільки це можливо із їх індивідуальної правосвідомості, але із урахуванням групової та масової правосвідомості, що іноді знаходяться у протиріччі.

Правове мислення у правозастосуванні можливо визначити як розумову, творчу, інтелектуальну діяльність професіонала-правознавця у процесі правозастосування, направлену на пізнання, оцінку суспільних явищ, що складають фактичну сторону юридичної ситуації, подальшу кваліфікацію цієї справи, з метою прийняття правозастосовного акта, що дозволить більш детально регламентувати конкретні правовідносини.

Таким чином, правове мислення як центральна ланка правової культури — це поетапна, розумова, творча, інтелектуальна діяльність професіонала-правознавця в процесі правової комунікації, направлена на пізнання, оцінку правових явищ, використання норм права, правових принципів для реалізації суб'єктивних прав та обов'язків як самого професіонала-правознавця, так і інших суб'єктів права, що зосереджена на оцінюванні правомірної чи неправомірної поведінки за допомогою використання суджень, що створюються під впливом як раціональних, так і ірраціональних чинників.

Література

1. Цвік М. В. Правова система України: історія, стан та перспективи. Т. 1. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвік, О. В. Петришин. Х. : Право, 2008. 728 с.
2. Матузов П. И. Теория государства и права : курс лекций / под ред. П. И. Матузова, А. В. Малько. — М. : Юрист, 1997. — 747 с.
3. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник / О. Ф. Скакун. Х. : Эспада, 2005. 839 с.
4. Газенко О. О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. О. Газенко ; Запоріж. юрид. ін-т МВС України. — Запоріжжя, 2002. — 198 с.
5. Оборотов Ю. М. Теория держави і права (прагматичний курс) : екзамен. довід. / Ю. М. Оборотов. О. : Юрид. л-ра, 2006. 184 с.
6. Алексеев С. С. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов и фак. / С. С. Алексеев. М. : Изд. группа НОРМА-ИНФРА — М., 1999. — 570 с.
7. Лазарев В. В. Общая теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. — М., 1996. — 472 с.
8. Семитко А. П. Правовая культура социалистического общества: сущность, противоречие, прогресс / А. П. Семитко. Свердловск, 1990. 172 с.
9. Цвік М. В. Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченко, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2002. — 432 с.
10. Соколов П. Я. О понятии правовой культуры // Lex Russica. — 2004. — N 2. — С. 388–394.
11. Нерсесянц В. С. Проблемы общей теории права и государства : учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. М. : Норма, 2006. 832 с.
12. Бачинин В. А. Философия права : крат. слов. / В. А. Бачинин, В. П. Сальников. — СПб., 2000. — 324 с.
13. Мордовцев А. Ю. Юридическое мышление в контексте сравнительного правоведения: культурно-антропологические проблемы // Философия права. — 2003. — № 1(7). — С. 41–46.
14. Овчинников А. И. Правовое мышление: теоретико-методологический анализ / А. И. Овчинников. — Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 2003. — 344 с.
15. Селіванов В. М. Взаємозв'язок пізнавально-теоретичної діяльності у сфері права та юридичної практики // Право і влада суверенної України. — К., 2002. — 724 с.
16. Жалинский А. Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность : учеб. пособие / А. Э. Жалинский. М. : БЕК, 1997. 330 с.
17. Курьянов В. А. Процесуально-правовое мышление в деятельности следователя // Юрист-Правовед. — 2008. — № 5. — С. 112–115.
18. Аверин А. В. Формирование научно-правового мышления судей как направления судебно-правовой политики // Правовая политика и правовая жизнь. — 2004. — № 2. — С. 6–13.
19. Баранов П. П. Актуальные проблемы правосознания и правового мышления : учеб. пособие / П. П. Баранов, А. И. Овчинников. Ростов н/Д : РЮИ МВД России, 2006. 321 с.
20. Алексеев А. С. Право: азбука-теория-философия: опыт комплексного исследования / А. С. Алексеев. — М. : Статут, 1999. — 463 с.
21. Грашчев В. Д. Стиль правового мышления и формальная логика // Философия права — 2008. № 2. С. 34–38.

Анотація

Андриюшко І. Я. Правове мислення як центральна ланка правової культури. — Стаття.

У статті правове мислення розглядається за допомогою вивчення правової культури як комплексного правового явища, а саме структурного, функціонального та аксіологічного бачення правової культури. У свою чергу, правове мислення — динамічний компонент правової культури, який є новаторською, інтелектуальною діяльністю правознавця-професіонала, направленою на пізнання права, його реалізацію та еволюціонування правової системи.

Ключові слова: правова культура, правове мислення, професійна юридична діяльність, засоби правового мислення, етапи правового мислення, особливості правового мислення.

Аннотация

Андриюшко И. Я. Правовое мышление как центральное звено правовой культуры. — Статья.

В статье правовое мышление рассматривается посредством изучения правовой культуры как комплексного правового явления, а именно структурного, функционального и аксиологического аспектов правовой культуры. В свою очередь, правовое мышление — динамический компонент правовой культуры, который является новаторской, интеллектуальной деятельностью правоведа-профессионала, направленной на познание права, его реализацию и эволюционирование правовой системы.

Ключевые слова: правовая культура, правовое мышление, профессиональная юридическая деятельность, средства правового мышления, этапы правового мышления, особенности правового мышления.

Summary

Andriushko I. Y. Legal thinking as the central link of the legal culture. — Article.

In this article the legal thinking is analyzed through the study of the legal culture as a complex legal phenomenon and its structural, functional and axiological sides. And the legal thinking is a dynamic component of the legal culture and it is an innovative, intellectual professional lawyer's activity aims to the cognition of law, its realization and evolution of a legal system.

Keywords: legal culture, legal thinking, professional legal work, means of legal thinking, stages of legal thinking, peculiarities of legal thinking.

УДК 340.114.5+159.955.4

І. І. Сенчак

ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ПРАВОВОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Правова рефлексія є індивідуальною формою прояву правового мислення та правової свідомості особи. Цей специфічний феномен психіки проявляється у сукупності трьох поєднаних між собою модусів: процес, властивість і стан. Розглядаючи правову рефлексію у модусі індивідуального психічного процесу, її можна характеризувати як співвідношення особою своїх знань про право зі способом своєї діяльності, пов'язаної із застосуванням норм права, із специфікою умов, за яких ця діяльність необхідно виконати (інтелектуальний аспект), або як переосмислення своєї власної поведінки, пов'язаної із реалізацією норм права чи переосмислення наявних у особи правових цінностей, сформованих у її свідомості (особистісний аспект).